

ցել նրա ապրումների եւ յոյգերի, նրա խոհերի եւ վշտերի հետ: Եւ այդ բոլորը դրոշմել է իր պոէմաների մէջ:

Այնտեղ հայ գիւղի կեանքն է ցուանում, գիւղական իրականութիւնը բիրեղանում: Այդ տեսակէտից Թումանեանի պոէմաներն անգուգական են: Բայց գիւղական միջավայրի եւ իրականութեան ո՞ր կողմն է Թումանեան առանձնապէս պատկերացնում: Դիւստորապէս նա գիւղական կեանքի հոգեկան կողմն է ցուցահանում, գծում է գիւղի բարոյական աշխարհայեացքի պատկերը:

Այդ պատկերի մէջ կարմիր թելի նման անցնում է նահապետական բարոյականութեան, «հոգ աղաթի» երկաթէ օրէնքը, որ գերազանցօրէն իշխում է գիւղական մի ամբողջ հասարակութեան վրայ: Մի ամբողջ ժողովուրդ տնքում է այդ օրէնքի դաժան շղթաների մէջ: Գեղջուկների աշխարհայեացքը, հոգին ու միտքը, կամքն ու խիղճը, հաւատն ու բարքերը ենթակայ են «աղաթի», դաժան իշխանութեան ներքոյ: Անգամ գիւղի իգիթները գալարուում են նրա կապանքների մէջ:

Գիւղում ամեն ինչ ընթանում է «աղաթով», որովհետեւ դա նահապետական մի աւանդ է, «ընտանեկան մի սրբութիւն»: Եւ այդ սրբութեան անունով առաջանում են գիւղական սրտամէլիկ դրամաները: Խամբում է գիւղում ինք տարեկան մատաղ մի կեանք, աղաթի անունով: Վրիժառուութեան կարմիր գնդակով ընկնում է գիւղի իգիթը, աղաթի անունով: Խորտակուում է սիրող սրտերի ջերմ սէրը, աղաթի անունով:

Բարոյական քայքայման այդ պատկերները գծել է Թումանեան իր պոէմաներով: Այդտեղ նրա տաղանդը ուժեղ է, խորը, գերազանց: Այդտեղ նրա վրձինը խօսուն է, կենդանի, շարժուն: Այդտեղ նրա պատկերները ընական են, որոշ եւ

յատակ, ուր միտք կայ, զգայմունքների խորութիւն կայ, թոխք կայ, կեանք կայ: Դուք տեսնում էք նրա զծած պատկերները եւ խորապէս տպաւորուում:

Գիւղական այդ պատկերներից մէկը «Անուշն», է:

(Հորհրդանշան)

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

ԿՈՄԻՏԵՍ ՎԵՐԴԱՊԵՏ

—

I.

Երաժիշտը:

Զուր կնք սպասում որ տաղանդաւոր արուեստագէտը վերադառնայ դարձեալ մեր մէջ, իր քաղցր ձայնով արցունքներ խլէ մեր աչքերից եւ մեզ տանէ պտտյնելու Արաքսի եւ Նփրատի ափերն, Ալագեագի եւ Արարատի փէշերը: Մեր ականջները էլ չեն լսում այն համերգները, երբ բոլորս միասին այդ կախարդական ձայների ազդեցութեանը տակ ճամբորդում էինք Հայաստանի ձիւնապատ լեռների գագաթները: Կանաչ արօտներ եւ հազարադոյն ծաղիկներ էին անցնում մեր աչքերի տակով:

«Մեծ տառապողն էր որ կը խօսէր այնտեղ, մեծ համբը, մերթ ախուր ու վըշ տարեկ իր «Կռունկ» երգին մէջ, մերթ յուսալից Մազթաղինացիին ողբերովը, մերթ ռազմական՝ Սիփանի սիւգերուն տակ, մերթ կեանքով առլուն՝ իր լէլէներուն այնքան անոյշ, այնքան բնատոհմիկ մեղդիներուն յանկերգներովը¹»:

Նա որ այնքան մեծ յաջողութեամբ հայ երգը տարաւ հասցրեց Ալպեան սպի-

¹ Վ. Զամբան «Ազատամարտ», 1910

ըջել է հայաստանի գլխաւոր քաղաքներն ու գիւղերը, հաղորդակից է եղել բուն ստեղծագործ ժողովրդի հետ, այդ իսկ պատճառով ըմբռնել է եւ հասկացել հայ ժողովրդական երգի արժէքը, բովանդակութիւնն եւ գեղարուեստական զարգացման ամբողջ շրջանը: Գրի առնելով հայ երգը, նա մեծ յաջողութեամբ դուրս է ձգել աւելորդ եւ օտար տարրեր՝ տալով այդ երգերին ամբողջովին հայկական դրոշմ եւ ինքնուրոյն թիւն:

Մեծանուն երաժշտագէտի սկզբնական աշխատութիւնները ամէն կասկածից վեր է, որ կրում են գերման մեծ վարպետների ազդեցութիւն, սակայն ժամանակի ընթացքին, նրա տաղանդի զարգացմանը հետ զուգընթացաբար վերանում են այդ ազդեցութիւնները: Այս կարծիքին է նաեւ երաժշտուհի Մարգարիտ Բաբայեանը, որը որոշ տարիներ աշխատել է սիրելի արուեստագէտին հետ:

Ծնորհիւ իր արտակարգ եւ բացառիկ տաղանդի, նա հսկայ շարժում ստեղծեց:

Կորստեան, աղաւաղման ենթակայ հայ գեղջուկ երգը կեանք առաւ եւ թրթռաց հարազատ ու քաղցր: Այդ երգերի մէջ լայն շունչ կայ եւ խոր թափ: Հայ շինականի շրթների վրայ թրթռացող երգերի մէջ, մենք զգում ենք շարժումը սարերի քնքոյշ ծաղիկների: Կալի երգերի մէջ մենք լսում ենք սայլի անիւների ճռուցը, եղների բառաչը: Ռազմական երգեր լսած ժամանակ ապրում ենք պայքարի ամբողջ ընթացքն ու տեւողութիւնը: Մենք ականա՞յից հաղորդակից ենք լինում հայ մօրը անոյշ օրօրներին, երբ նա իր բայիկը քնացուցած պահուն երգում է այնքան կարօտով, այնքան զգայուն:

Իսկ երբ լսում ենք պանդխտի, զիւցաղներգութեան եւ անտունի երգեր, այնտեղ զգում ենք մի մեծ դարդ, որ Արաքսի հովան գանգաղ եւ խորհրդաւոր հոսում է

եւ անցորդին պատմում հայ ժողովրդի դարաւոր վիշտն ու տառապանքը:

Հայ ժողովրդական երգը իր մէջ ամփոփում է ուրախութիւն եւ տխրութիւն, ծիծաղ եւ լաց, արցունք եւ ժպիտ: Եւ տաղանդաւոր արուեստագէտը հասկացել է կեանքի երկու ծալքերը՝ վիշտն ու ուրախութիւնը:

Չուզենալով այստեղ խօս'լ ապրող սակաւթիւ հայ տաղանդաւոր երաժշտագէտների գործերի մասին, առանց չափազանցութեան կարելի է ասել որ ԿարաՄուրզան, Մակար Նկմալեան եւ Կոմիտաս վարդապետ մեր աշխարհիկ եւ հոգեւոր երաժշտութեան երեք սիւններն են: Սրանք բոլորն էլ անշուշտ տարբեր տաղանդների տէր արուեստագէտներ են, բայց բոլորի նպատակը եղել է նոյնը: Տաղանդի տարբերութիւնից զատ, այս երեք արուեստագէտները տարբերութեամբ են նաեւ իրենց աշխատանքի տեսակովը, բայց այս պարագան էլ ոչինչ չի խանգարում:

Խաչատուր ԿարաՄուրզան առաջինը եղաւ, որ ներդաշնակեց Հայոց պատարագի մի քանի երգեր, նրա շնորհիւն էր որ Հայոց եկեղեցին ծանօթացաւ քառաձայն երգեցողութեան հետ: Միշտ է որ նրա գործերի մէջ նկատուում է երաժշտական կանոնաւոր կրթութեան բացակայութիւն, գիտնական երաժշտագէտի պատրաստութիւն, սակայն այն ինչ որ նա կատարեց իր խաւար ժամանակաշրջանում մեծ եղաւ եւ անմոռանալի: ԿարաՄուրզան եղաւ հայ ժողովրդական երգի պրոպականդիստ: Ամենադառն, եւ նիւթական ամենաանպատակ մանկների մէջ, նա թափառեց քաղաքից քաղաք, գիւղից գիւղ, շրջեց հայաբնակ բոլոր վայրեր եւ հայ անմշակ երգեր քառաձայնի վերածելով բեմ հանեց՝ արժանանալով բոլորի ուշադրութեան եւ գովա՝ սանքին:

1881 թուին, Կուսակցի փոխ-առաջնորդ Գեորգ վարդապետ Դերձակեանը Էջմիածին էր գնում եպիսկոպոս ձեռնադրուելու: Հայոց այն ժամանակուայ կաթողիկոս, երաժշտութեան սիրահար Գեորգ Դ.րդը, հրաման էր տուել որ Դերձակեանը իր հետ բերի լաւ ձայն ունեցող մի որբ: Վերջինս մնում է շուարած, որովհետեւ չի կարող ընտրութիւն կատարել որբերի միջեւ: Քսան աշակերտների (ուրիշների գրածների համաձայն քառասուն աշակերտների) մէջ վիճակը ընկնում է Սողոմոն Գեորգեանին: Բախտը այդ օրուանից սկսում է ժպտել Կոմիտասին:

Դերձակեանը մանուկ Սողոմոնին իր հետ առնելով Պոլսոյ վրայով անցնում է Էջմիածին:

Սողոմոնին ներկայացնում են կաթողիկոսին. վերջինս սկսում է հարց ու փորձ անել: Այդ ժամանակաշրջանում թրքական որոշ կուսակալութիւնների մէջ Հայերը թրքախօս էին: Դպրոցներում մեծ ոյժ էր տրուած թուրքերէն լեզուին: Ամեն առարկայ անցնում էին այս լեզուով: Հայերէնը աւանդուում էր Հայոց դպրոցներում որպէս օտար լեզու: Այդ իսկ պատճառով նրանք չէին կարող Հայերէն խօսել: Սողոմոնը լինելով թրքախօս մի վայրից՝ Հայերէն չէր գիտեր խօսել:

Երբ կաթողիկոսը սկսում է նախնական հարց ու փորձ անել, մանուկ Սողոմոնը պատասխանի փոխարէն գլուխն է թափ տալիս կամ պատասխանում է թուրքերէն լեզուով: Գեորգ Դ.րդը բարկանում է եւ ասում.

— «Դու զուրեւ եկել այստեղ, որովհետեւ մեր դպրոցում ամէն առարկայ հայերէն լեզուով է աւանդուում»:

Սողոմոնը իրենց առաջնորդի միջոցով պատասխանում է կաթողիկոսին, որ հենց Հայերէն սովորելու համար է եկել Էջմիածին:

— Երգել գիտես, հարցնում է Վեհափառը:

— Այո՛, պատասխանում է երեխան: Եւ մանուկ Սողոմոնը, որ իր մայրենի լեզուով խօսիլ չգիտէր, սկսում է «Լոյս Զուարթ» շարականը երգել այնքան անոյշ, այնքան քաղցր, որ Գեորգ Դ.րդ կաթողիկոսը սկսում է դառնազին եւ աղիւղորմ արտասուել:

Այս բաւական էր: 1881-82 ուսումնական տարեշրջանին, Սողոմոնը դառնում է ձեռնարանական, որպէս գիշերօթիկ: Աշակերտութեան առաջին իսկ օրերից Սողոմոնը աչքի է ընկնում իր ընդունակութիւններով եւ աշխատասիրութեամբ: Մեծ եռանդով նուիրում է իրեն երգեցողութեան եւ կարճ ժամանակաշրջանում գրաւում է բոլորի ուշադրութիւնը: Հայերէն սովորում է շատ շուտ եւ Սողոմոնը ապագայում դարձաւ նաեւ լաւ հայագէտ:

Երբ Գեորգ կաթողիկոսը, շաբաթ հրեկոներ եւ կիրակի առաւօտներ տաճարն էր իջնում, հայրապետական աթոռի մօտ կանգնում էին Սողոմոն Գեորգեան եւ Տիգրան Ռէթեոսեանը, որոնք իրենց զեղեցիկ ձայնով յուզում էին պատճառում ունկնդիրներին:

«Կոմիտաս վարդապետ երկրորդ դասարանի աշակերտ է լինում, երբ նրա դասընկերներից մէկը՝ Բէօրփալուցի (Էջմիածնի մօտ) մի ձեռնարանական, բարեկենդանին նրան հիւր է տանում: Ծա այդ զիւղում, շի՛ականի ատուում, առաջին անգամ լսում է ժողովրդական երգը, որը նրա համար մի յայտնութիւն է լինում: Ծա մինչեւ այն ժամանակ անգիտանում էր թէ ի՞նչ է ժողովրդական երգը, այն ինչ որ ապագայում նրա արուեստի հիմնաքարը պիտի լինէր: Անմիջապէս ձայնագրում է լսած երգը, խնդրում է ուրիշներ երգել եւ դարձեալ ձայնագրում է: Այնուհետեւ ժողովրդական երգերի ձայնագրումն եւ ուսումնասիրութիւնը դառնում է նրա մէջ համարեա կիրք¹»:

¹ Տ. Զաւէն «Կոմիտաս վրդ. փ. արուեստը», Մ. 1905 թ.

Դ. րդ դասարանից՝ Մակար կաթողիկոսի ժամանակ, նա դառնում է գլխավոր դասապետ:

Զ. րդ դասարանի աշակերտ եղած ժամանակաշրջանում սարկաւազ է ձեռնադրւում (1890/ի):

1893 թուին, Սողոմոն Գեորգեանը վերջացնում է ըսարանական դասընթացը եւ նոյն թուի սեպտեմբեր 11-ին, յՍրիմ եւան Մկրտիչի կաթողիկոսութեան օրով աւելի է ձեռնադրւում, Կոմիտաս կոչուելով: Ո՛րչա նոյն թուականին նա նշանակւում է Ճեմարանի երաժշտութեան ուսուցիչ:

Երկու տարի յետոյ, այն է 1895ին, Կոմիտասը ընդունում է վարդապետական կոչումը:

Կոմիտասից առաջ երգեցողութեան ուսուցիչ էր կանչուել Կարա-Մուրզան (1892—93), բայց հոգեւորականութիւնը (1892—93), բայց հոգեւորականութիւնը պարագլուխ ունենալով յՍրիմեանը նրան հեռացնում են պաշտօնից, որովհետեւ նա քառաձայն երգեցողութիւն է մոցնում, Այստեղ պէտք է յիշատակել որ Հայոց կաթողիկոս յՍրիմեանը բնաւ զաղափար չէ ունեցել երաժշտութեան մասին:

Կոմիտաս վարդապետը նշանակուելով երգեցողութեան ուսուցիչ, կազմում է երգեցիկ խումբեր եւ տեղական գործիքներից՝ նուագախումբ (orchestra):

Սակայն այն ինչ որ նա ձեռք բերեց Էջմիածնի վանական պարիսպների մէջ շատ քիչ էր: Հոգով երաժիշտը ծարաւ էր զգում խորը ուսման: Իր ունեցած պաշարով Կոմիտաս վարդապետը խոչընդոտների էր հանդիպում մասնագիտորէն պարապելու եւ ուղիւն իրեն ձգել երաժշտական լուսաւոր մի կենդրոն, գեղարու ետական բարձր մի աշխարհ:

Թայանի հարուստ Մանթաշեանը նրա նիւթական ապա յովութիւնը իր վրայ է առնում եւ Կոմիտաս վարդապետը 1896

թուի, Մայիս ամսին մեկնում է Գերմանիա, հայրենիքը երաժշտական մեծ հաճախ՝ Բէթհովէնների եւ Վագներների:

Երկայանում է աշխարհահռչակ ջութակահար եւ մեծ երաժշտագէտ Է. Յուսիսին, որը այդ ժամանակ Բերլինի երաժշտանոցի (conservatoire) տեսուչն էր:

Մեծանուն արուեստագէտը մանրակրկիտ եւ երկար քննում է Կոմիտասին եւ յանձնարարում նրան՝ սովորելու երաժշտագէտ Ռիխարտ Շմիթի (Richard Schmidt) մօտ: Ռիխարտ Շմիթը համարւում էր մեծ երաժշտագէտ եւ Բերլինում ունէր մասնաւոր երաժշտանոց: Նա յանձն է առնում Կոմիտասի հետ առանձնապէս պաշտպանել, նկատելով նրա մէջ արտակարգ տաղանդ եւ ընդունակութիւններ:

Գիշեր ու ցերեկ յամառ կերպով աշխատում է Կոմիտաս վարդապետը: Դաշնակի դասերը լինում են շատ ծանր, բայց նրա կամքը եւ աշխատանքի բուռն եռանդը խորտակում է ամէն մէկ դժուարութիւն: Շմիթ. Շմիթի մօտ նա սովորում է երեք Պրոֆ. Շմիթի մօտ նա սովորում է երեք տարի եւ 1899 թուին աւարտած տեսական եւ գործնական երաժշտութեան ամբողջ դասընթացը, մի ժամանակ անցնում է Լայպցիգ եւ ապա Էջմիածին, ուր բոլոր արտաթրոփ սպասում էին նրա վերադարձին:

Միաժամանակ Կոմիտաս վարդապետը սովորում է Բերլինի համալսարանում եւ աւարտում: Նա խոր կերպով ծանօթանում է գեղարուեստի եւ մասնաւորաբար երաժշտութեան փիլիսոփայութեան եւ պատմութեանը հետ:

1899 թուի սեպտեմբերին, հիմնական եւ խոր պատրաստութեամբ Հայր Կոմիտասը վերադառնում է Էջմիածին եւ նոյն տարեշրջանին նշանակւում է Դպրոցական երաժշտութեան Պրոֆեսոր: Նրա համար այս անգամ բացուում է լայն ասպարէզ:

Նշանակուելով երաժշտութեան ուսուցիչ:

սուցիչ, նրա առաջին ձեռնարկը ընում է նուազարաններ բերել եւ orchester կազմել: Բիչ ժամանակ անց նա հիացմունք է ստեղծում իր շուրջը: Մայր տաճարի համար կազմակերպում է նաեւ երգեցիկ խումբ:

Նրա աշակերտները գրում են եւ պատմում որ նա ելել է շատ բարեխիղճ ու սուցիչ, պահանջող եւ արդիւնաւէտ:

Կոմիտասի աշակերտներից Հ. Տէր-Աստուածատրեանը այսպէս է գրում. «Լինելով նրա աշակերտ եւ յիշում եմ թէ ինչպէս հետաքրքրութեամբ ըսում էի նրան (թէպէտ երկու երեք ամիս միայն), մինչդեռ երբ Եկմալեանի մօտն էի ուսանում, միշտ դասից փախուստ էի տալիս¹»:

Տաղանդաւոր արուեստագէտը երկար տարիներ ապրում է Էջմիածնում, յամառ կերպով աշխատում է, գրի է առնում հայ ժողովրդական երգեր եւ ներդաշնակում: Էջմիածնում խաւարամիտ միաբանները սկըսում են բամբասել երաժշտաւէտին, այս երեւոյթը նրան մեծ վիշտ է պատճառում եւ նա ապրում է դառն օրեր: Բաշուած իր խուցի մէջ, նա աննկուն կերպով աշխատում է, մոռանալով առօրեայ կեանքն ու մարդու չար խօսքերը:

Այդ ժամանակաշրջանում նա դարձեալ առիթ է ունենում գիւղեց գիւղ թափառել եւ հաւաքել հայ գեղջուկի հոգուց ու սրտից բղխած երգը:

Էջմիածնում որոշ տարիներ ֆեալուց յետոյ, նա դարձեալ իրեն ձգում է Եւրոպա, այս անգամ դասախօսութիւններ եւ համերգներ տալու ցանկութեամբ:

1907 թուին Կոմիտաս վարդապետը վերադառնում է Կովկաս, նոր ուսումնասիրութիւնների եւ նոր նիւթեր հաւաքելու համար:

Օսմանեան սահմանադրութիւնից երկու տարի անց նա անցնում է Պոլս եւ նպատակ է դնում իրեն թրքահայ երիտա-

սարգներին երաժշտական կրթութիւն տալու: Այստեղ պէտք է յիշատակել որ Կոմիտասի աշխատանքները Պոլսում մեծ հռչակ տուին իր անուան:

Պոլսում կազմակերպուած անսովոր համերգներ եւ դասախօսութիւններ դեռ բոլորիս յիշողութեան մէջ թարմ են ֆնում ինչպէս այսօր: Նա գաղափար է ունենում հիմք դնելու երաժշտանոցի (conservatoire): Կազմուում է մի մասնախումբ այդ ուղղութեամբ աշխատանքներ կատարելու եւ նիւթական լայն միջոցներ ստեղծելու համար:

Համաշխարհային պատերազմը սակայն տակն ու վրայ արաւ ամեն ինչ: Տարաբախտ արուեստագէտի գաղափարը ֆնաց լոկ երազ:

«1914 թուին Պարիսում կազմուած ընդհանուր ազգայն երաժշտութեան պատմութեան գրքին մէջ Հայերը տեղ չունէին. աղմուկ բարձրացաւ, Պարիսէն սկսած, արձագանգելով անմիջապէս Պոլս եւ հասնելով գաւառ: Կազմողները առարկեցին թէ «հայը չունի ինքնուրոյն երաժշտութիւն», մինչ քուրտերն ու ամենայեւեւ ազգերը հոն տեղ ունէին: Ու ահա ապիկար շուարում մըն էր տիրեց հայ հրապարակին վրայ, բոլորն էլ հաստատապէս համոզուած, որ իրենք արժանաւորապէս ունին ինքնուրոյն երաժշտութիւն եւ բոլորն ալ անձարակօրէն անկարող են զայն հաստատելու: Եւ հազարաւոր աղերսագին աչքեր Եւրոպայէն ու գաւառէն ինկած էին Կոմիտաս վարդապետի վրայ: Եւ ահա բեղմնաւոր ու սրտմաշութ լուծութիւն է մը յետոյ «Ազատամարտ»ի մէջ Կոմիտաս վարդապետ գիտնականօրէն, վճռական եւ հատու՝ գրեց «Հայը ունի իր ինքնուրոյն երաժշտութիւնը»: Այս ապացոյցէն յետոյ, երբ արդէն ուշ էր, խոստացան պաշտօնապէս, երկրորդ տպագրութեան՝ բաժին յատկացնել նաեւ հայկական երաժշտութեան: Ասկէ քիչ յետոյ էր, որ տեղեւ ունեցաւ Կոմիտաս վարդապետի նշաւաւոր առաքելութիւնը Պարիս, ամէն կողմէ երաժշտագէտներու շրջանակի մը մէջ դա-

¹ «Բիւզանդիոն» 1903

